

A Comparative Analysis of Abū Ṭālib al-Makkī's and al-Ghazālī's Perspectives on Tawakkul (Trust in God)

Fatemeh Aslibeigi¹ | Mohammad Javad Shams² | Majid Mollayousefi³

1. Corresponding Author, PhD Student, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Faculty of Islamic Sciences and Research, Imam Khomeini International University (IKIU), Qazvin, Iran. Email: asli.beigi.f@gmail.com

2. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Faculty of Islamic Sciences and Research, Imam Khomeini International University (IKIU), Qazvin, Iran. Email: mj.shams@isr.ikiu.ac.ir

3. Associate Professor, Department of Islamic Philosophy and Wisdom, Faculty of Islamic Sciences and Research, Imam Khomeini International University (IKIU), Qazvin, Iran. Email: m.yousefi@ikiu.ac.ir

Abstract

Tawakkul (trust in God) constitutes one of the foundational concepts in the tradition of Islamic mysticism and represents an elevated station (maqām) on the spiritual path toward God (sulūk ilā Allāh). This concept is intimately connected with notions such as faith (īmān), contentment (riḍā), delegation (tafwīd), and the abandonment of personal planning (tark al-tadbīr). Within the historical development of Sufism, particularly in the teachings of Abū Ṭālib al-Makkī and Muḥammad al-Ghazālī, tawakkul occupies a distinctive position, reflecting the relationship between the human being and God, natural causes, and rational deliberation.

The objective of this article is to provide a comparative analysis of al-Makkī's and al-Ghazālī's perspectives on tawakkul in order to elucidate the extent to which al-Ghazālī drew upon al-Makkī's teachings and how, through conceptual reconstruction, he rendered this concept compatible with the social and rational life of Muslims. Al-Makkī, in his *Qūt al-Qulūb*, regards tawakkul as one of the spiritual states (ahwāl) of those brought near to God and the seventh station among the stages of the spiritual journey, achieved through severing attachment to worldly causes, contentment, and absolute reliance upon divine promise.

Al-Ghazālī, influenced by al-Makkī, reinterprets tawakkul in his *Ihyā' 'Ulūm al-Dīn* within a rationalist and educational framework, integrating it with his ethical system. Employing a descriptive-analytical method and comparative approach, this article examines the degrees of tawakkul and its relationship to acquisition (kasb), sustenance (rizq), medical treatment, planning, and the question of human agency. The findings demonstrate that al-Ghazālī, while preserving al-Makkī's ascetic tradition, recreates tawakkul as an ethical and social virtue, synthesizing it with practical rationality and individual responsibility.

Keywords: Abū Ṭālib al-Makkī, *Ihyā' 'Ulūm al-Dīn*, Tawakkul, al-Ghazālī, *Qūt al-Qulūb*.

Introduction

Tawakkul is one of the fundamental concepts of Islamic mysticism, occupying a distinctive place in Qur'ānic texts, prophetic traditions (ḥadīth), and the Sufī heritage. Beyond its connection with faith, contentment, and delegation, this concept illuminates the human being's relationship with God and their engagement with natural causes and rational deliberation. Among Sufi works, two primary sources—*Qūt al-Qulūb* by Abū Ṭālib al-Makkī (fourth/tenth century) and *Ihyā' 'Ulūm al-Dīn* by Muḥammad al-Ghazālī (fifth/eleventh century)—offer distinguished analyses of tawakkul.

Al-Makkī, adopting an ascetic and spiritual approach, considers tawakkul a station for those brought near to God and a condition for the perfection of faith, whereas al-Ghazālī, drawing upon his predecessor's legacy, reconstructs this concept within a rational and pedagogical

framework. The central problematic of this research is a comparative examination of these two mystical systems to clarify the extent of al-Ghazālī's indebtedness to al-Makkī and to identify his innovations.

Research Findings

1. The Perspective of Abū Ṭālib al-Makkī

Al-Makkī presents tawakkul as the seventh station among the stages of the spiritual journey and one of the states characteristic of those brought near to God (*muqarrabūn*). The reality of tawakkul, in his view, consists in 'severing attachment to causes, abandoning personal planning, and placing absolute reliance upon the divine promise.' Although he acknowledges the outward legitimacy of acquisition (*kasb*) and medical treatment, he locates the complete realization of tawakkul in cutting off all intermediaries and surrendering the heart entirely to divine will. Certitude (*yaqīn*) is the fruit of abandoning planning and the manifestation of sincere faith. An ascetic lifestyle and detachment from worldly causes constitute the prerequisites for attaining the station of the people of certitude (*ahl al-yaqīn*).

2. The Perspective of al-Ghazālī

In *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn*, al-Ghazālī expounds tawakkul through a rationalist approach across three dimensions: knowledge (*'ilm*), spiritual state (*ḥāl*), and action (*'amal*). The realization of tawakkul rests upon monotheistic knowledge (*ma'rifa tawḥīdiyya*) and cognizance of the divine attributes such as knowledge, power, and mercy. Trust of the heart in God is not incompatible with utilizing means; the wayfarer must employ legitimate means while committing the heart solely to God. Through juridical and ethical analogies, al-Ghazālī transforms tawakkul into an ethical and social virtue compatible with practical rationality and individual responsibility.

3. Points of Convergence and Divergence

Both thinkers consider tawakkul an essential station of the spiritual path and emphasize reliance upon God. The differences lie in their attitudes toward causes and the abandonment of planning: al-Makkī stresses severing ties with causes, abandoning planning, and the annihilation of the will, regarding the abandonment of acquisition and medical treatment as signs of perfected tawakkul. Al-Ghazālī, by contrast, generally considers abandoning acquisition a deviation and views legitimate acquisition, when accompanied by divine intention, as worship. Regarding medical treatment, al-Ghazālī adopts a balanced approach through a rational classification of causes into categories of certainty, probability, and conjecture. Furthermore, concerning the relationship between tawakkul and human agency, al-Makkī inclines toward a form of spiritual determinism, whereas al-Ghazālī establishes equilibrium between human responsibility and divine unity of action (*tawḥīd af'ālī*) through the Ash'arite theory of acquisition (*kasb*).

Conclusion

The comparative analysis demonstrates that al-Ghazālī was influenced by al-Makkī, directly or indirectly, in numerous discussions. However, through systematizing these teachings, he elevated tawakkul from a purely ascetic station to a rational, ethical, and social virtue. Al-Ghazālī's innovation lies in connecting tawakkul with individual ethics, social responsibility, and practical rationality. While al-Makkī emphasizes the abandonment of planning and severance from causes, al-Ghazālī presents the utilization of legitimate means as an integral component of the monotheistic spiritual path.

Thus, the Islamic mystical tradition, in its transition from al-Makkī to al-Ghazālī, evolved from mere asceticism toward a more comprehensive and practically oriented system. This transformation reflects the broader development within Islamic spirituality toward integrating contemplative ideals with the demands of social existence and rational ethics.

Cite this article: Aslibeigi, F., Shams, M. J., & Mollayousefi, M. (2026). A Comparative Analysis of Abū Ṭālib al-Makkī's and al-Ghazālī's Perspectives on Tawakkul (Trust in God). *Religions and Mysticism*, 58 (2), 307-328. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.
Authors retain the copyright and full publishing rights.
DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.397905.630631>

Article Type: Research Paper
Received: 2-Jul-2025
Received in revised form: 7-Aug-2025
Accepted: 27-Aug-2025
Published online: 13-Jan-2026

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تطبیق دیدگاه‌های ابوطالب مکی و غزالی درباره توکل

فاطمه اصلی بیگی^۱ | محمد جواد شمس^۲ | مجید ملا یوسفی^۳

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکترا، گروه فلسفه و حکمت، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران. رایانامه: asli.beigi.f@gmail.com
۲. دانشیار، گروه فلسفه و حکمت، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران. رایانامه: mj.shams@isr.ikiu.ac.ir
۳. دانشیار، گروه فلسفه و حکمت، دانشکده علوم و تحقیقات اسلامی، دانشگاه بین المللی امام خمینی، قزوین، ایران. رایانامه: m.yousefi@ikiu.ac.ir

چکیده

توکل از مفاهیم بنیادی در سنت عرفان اسلامی و از مقامات بلند سلوک الی الله است که با مفاهیمی همچون ایمان، رضا، تقویض و ترک تدبیر پیوند دارد. این مفهوم در سیر تاریخی تصوف، به ویژه در آراء ابوطالب مکی و محمد غزالی، جایگاهی خاص دارد و بازتاب دهنده نسبت انسان با خدا، اسباب طبیعی و تدابیر عقلانی است. هدف این مقاله، تحلیل تطبیقی دیدگاه‌های مکی و غزالی درباره توکل است تا روشن شود غزالی در چه سطوحی از آموزه‌های مکی بهره برده و چگونه با بازسازی مفهومی، آن را با زیست اجتماعی و عقلانی مسلمانان سازگار ساخته است. مکی در قوه القلوب، توکل را یکی از احوال مقربان و مقام هفتم از منازل سلوک می داند که با قطع علاقه از اسباب دنیوی، رضامندی، و اعتماد مطلق به وعده الهی تحقق می یابد. غزالی با تأثیرپذیری از مکی، در احیاء علوم الدین، توکل را در چارچوبی عقل گرا و تربیتی بازخوانی کرده و با نظام اخلاقی خود تلفیق نموده است. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تطبیقی، ضمن تبیین مراتب توکل، نسبت آن را با کسب، رزق، درمان، تدبیر و مسئله اختیار بررسی می کند. یافته ها نشان می دهد که غزالی با حفظ سنت زاهدانه مکی، توکل را به فضیلتی اخلاقی و اجتماعی بازآفرینی کرده و آن را با عقلانیت عملی و مسئولیت پذیری فردی تلفیق نموده است.

کلیدواژه‌ها: ابوطالب مکی، احیاء علوم الدین، توکل، غزالی، قوه القلوب.

استناد: اصلی بیگی، فاطمه، شمس، محمد جواد، و ملا یوسفی، مجید (۱۴۰۴). تطبیق دیدگاه‌های ابوطالب مکی و غزالی درباره توکل. ادیان و عرفان، ۵۸ (۲)، ۳۰۷-۳۲۸.

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jrm.2025.397905.630631>

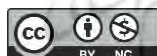
نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۱۱

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۵/۱۶

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۵

انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۲۳

مقدمه

توکل یکی از ارکان اساسی در نظام معنوی عرفان اسلامی و از مقامات بلند سلوک الی الله است که در طول تاریخ تصوف، مورد توجه و واکاوی فراوان قرار گرفته است. این مفهوم، نه تنها نشان دهنده میزان اعتماد قلبی سالک به ربوبیت و تدبیر الهی است، بلکه بیانگر نحوه ادراک رابطه انسان با خداوند و نسبت او با اسباب طبیعی و تدابیر دنیوی است. فریدریش شلایرماخر دین را «احساس وابستگی مطلق» می داند؛ تعبیری که در توکل اسلامی به روشنی تجلی می یابد، آن گاه که بنده در مقام توکل، هستی خویش را به تمامی به اراده الهی می سپارد. تور آندره نیز توکل را «سبک زیست دینی فشرده ای» توصیف می کند که به سختی در قالب مفاهیم غیر دینی قابل ترجمه است (Lewison, 1999: 27). در ادبیات اسلامی، واژه «توکل» از ریشه «وکالت» به معنای اعتماد و تکیه کردن اخذ شده است (زبیدی، تاج العروس، ج ۱۵، ۷۸۶؛ دهخدا، ذیل «توکل») و در اصطلاح صوفیانه، به اعتماد قلبی مطلق به خداوند در تدبیر امور دنیا و آخرت معنا شده است (صالح بن عبد الله بن حمید، ۱۴۲۰ ق، ج ۴، ۱۳۷۸). این مقام در متون عرفانی، به ویژه با مفاهیمی چون رزق، رضا، تقویض، قناعت و ترک تدبیر پیوند یافته و در ساختار سلوکی صوفیه نقش بنیادین ایفا کرده است.

در منابع مرجع مانند مدخل «توکل» در دائرة المعارف بزرگ اسلامی (جلد هشتم، ۱۳۸۳)، ضمن مرور تاریخی این مفهوم، به اجمال جایگاه آن در آثار چهره هایی چون ابوطالب مکی و محمد غزالی نیز مطرح شده است. از نخستین آثار نظام مند در باب توکل، کتاب قوة القلوب اثر ابوطالب مکی (د ۳۸۶ ق) است. مکی توکل را هفتمین مقام از مقامات سلوک معرفی می کند (قوة القلوب، فصل ۳۲) و آن را نه صرفاً حالتی قلبی بلکه سبک زیستی زاهدانه می داند که بر بریدن از اسباب دنیوی و اکتفا به وعده های الهی استوار است. آنه ماری شیمل با اشاره به حجم گسترده فصل مربوط به توکل در این اثر، آن را از ارکان معنویت اسلامی نخستین می داند (Schimmel, 1975: 120).

در سوی دیگر، امام محمد غزالی (د ۵۰۵ ق)، در آثار متعددی چون احیاء علوم الدین، اربعین فی اصول الدین، کیمیای سعادت و منهج العابدین، توکل را از منظری عقل گرایانه و تربیتی تحلیل کرده است. او که خود در المنقذ من الضلال به مطالعه آثار مکی و دیگر مشایخ صوفیه اذعان دارد (غزالی، ۱۳۶۲: ۴۶)، در احیاء با تأثیرپذیری روشن از مکی، تلاش می کند تا مفهومی متعادل از توکل ارائه دهد که در آن، بهره گیری از اسباب با صدق توکل منافات ندارد (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۴۳-۲۴۴).

در پژوهش های معاصر نیز به صورت گذرا به این موضوع پرداخته شده است. ابوالقاسم در *The Ethics of Al-Ghazālī*، با تحلیل مراتب توکل، آن را فضیلتی مبتنی بر شهود توحیدی می داند که نزد غزالی به گونه ای متعادل با «کسب» و تدبیر دنیوی تلفیق شده است. (Abul Quasem, 1978: 178-181) شریف محمد در *Ghazālī's Theory of Virtue* نیز توکل را فضیلتی برآمده از مرتبه

سوم توحید دانسته و توازن میان اتکال قلبی، عمل اختیاری و پذیرش اسباب را در آثار غزالی تبیین کرده است (Sharif, 1975: 143-145). عبدالکریم سروش نیز در قصه ارباب معرفت، سه مرتبه توکل را بر اساس آثار غزالی تحلیل کرده و با اشاره به نقدهای فیض کاشانی، به تنش میان «توکل افراطی» و «توکل معتدل» پرداخته است. (سروش، ۱۳۷۳: ۱۰۷-۹۴).

افزون بر این، زکی مبارک در کتاب الأخلاق عند الغزالی با رویکردی انتقادی به بررسی آموزه‌های اخلاقی غزالی، به‌ویژه در باب توکل و ترک کسب پرداخته است. او با تأکید بر پیامدهای اجتماعی ترک کار به نام توکل، برخی مواضع غزالی را زمینه‌ساز نوعی تقدس‌بخشی به بیکاری دانسته و بازخوانی آن‌ها را در پرتو عقل اجتماعی ضروری شمرده است. (مبارک، ۱۳۹۸: ۱۵۹-۱۷۰)

با وجود این، هیچ‌یک از این منابع به بررسی تطبیقی و ساختاری اندیشه مکی و غزالی در باب توکل نپرداخته و تأثیرپذیری مستقیم مفهومی و روشی غزالی از مکی را به‌صورت نظام‌مند تحلیل نکرده‌اند. از همین رو، پرسش اصلی مقاله حاضر آن است که: دیدگاه غزالی درباره توکل تا چه اندازه از ساختار مفهومی، سلوکی و زاهدانه مکی متأثر است و چه نوآوری‌هایی در بازآفرینی این مفهوم در اندیشه او مشاهده می‌شود؟

نوآوری پژوهش در آن است که: ساختار مفهومی و سلوکی توکل در آثار ابوطالب مکی و محمد غزالی برای نخستین بار به‌صورت تطبیقی تحلیل شده و سهم غزالی در بازسازی عقلانی، روان‌شناختی و تربیتی این مفهوم با اتکا به سنت عرفانی مکی آشکار گردیده است. روش تحقیق این مقاله، توصیفی-تحلیلی با رویکرد تطبیقی و مبتنی بر تحلیل محتوای منابع کتابخانه‌ای است. افزون بر قوه القلوب و احیاء علوم‌الدین، سایر آثار مرتبط و پژوهش‌های معاصر نیز مدنظر قرار گرفته‌اند.

این پژوهش با تمرکز بر تبیین حقیقت و مراتب توکل، و بررسی نسبت آن با مفاهیم عملی همچون کسب، درمان و تدبیر، تصویر روشنی از تحول این فضیلت در دو نظام عرفانی ارائه می‌دهد. از آنجا که توکل در آثار مکی و غزالی نه‌فقط مفهومی ذهنی، بلکه ساختاری چندلایه و درهم‌تنیده با دیگر فضایل و رفتارهای سلوکی است، ساختار مقاله حاضر بر مبنای تحلیل تدریجی و مفهومی سامان یافته است. ابتدا حقیقت و جایگاه توکل در منظومه عرفانی هر یک از دو متفکر بررسی می‌شود، سپس مراتب توکل و ارتباط آن با مفاهیمی چون رزق، کسب، درمان و تدبیر در نظام فکری آن‌ها تحلیل می‌گردد. در هر بخش، ابتدا دیدگاه مکی شرح داده شده و سپس دیدگاه غزالی با تأکید بر میزان تأثیرپذیری از مکی و نوآوری‌های احتمالی او بررسی می‌شود. این ترتیب نه‌تنها با سیر تاریخی و محتوایی موضوع هماهنگ است، بلکه امکان تحلیل تطبیقی روشن‌تر و منسجم‌تری را فراهم می‌آورد.

حقیقت توکل

حقیقت توکل از نگاه ابوطالب مکی

از نگاه ابوطالب مکی، میان توکل و ایمان پیوندی درونی، ضروری و جدایی ناپذیر است؛ چنان که ایمان بدون توکل ناقص و ناپایدار خواهد بود. وی به نقل از لقمان حکیم در وصیت به فرزندش می نویسد:

«توکل از ایمان به خداوند عزوجل است. همانا توکل به خداوند، بنده را نزد او محبوب می سازد، و هر که خداوند هدایتش کند، کارهای خود را به او وامی گذارد» (مکی، ۲۰۰۱: ج ۲، ۸۵۳).

از این منظر، توکل نه صرفاً یک فضیلت اخلاقی، بلکه نمود صداقت در بندگی و نشانه ای از ایمان قلبی به ربوبیت و کفایت خداوند است. مکی تحقق توکل را در گرو شناخت «وکیل حقیقی» می داند؛ وکیلی که اعطا و منعی بر پایه عزّت و حکمت الهی است.

او همچنین اقوال صوفیه را درباره توکل نقل می کند، مانند: «توکل، آرامش در حال عطا و منع است» و نیز «توکل، رها کردن حول و قوه خویش و ترک تدبیر است» (همان: ۸۶۱). مقصود مکی از «ترک تدبیر»، انکار بهره گیری از اسباب نیست، بلکه دست برداشتن از آرزوهای دور و واگذاری آینده به مشیت الهی است؛ چنان که انسان بر گذشته نیز تدبیری ندارد (همان: ۸۶۶). مراد مکی از ترک تدبیر، بریدن از تکیه گاه های نفسانی و واگذاری واقعی امور به خداوند است. نسبت توکل با نظام اسباب که یکی از نکات کلیدی در اندیشه مکی است، در بخش بعدی به طور مستقل بررسی خواهد شد. از دیدگاه او، یقین نتیجه ترک تدبیر است و یقین عبارت است از شهود قلبی و تصدیق درونی نسبت به حقیقت الهی. در نتیجه، توکل در اندیشه او دو بُعد دارد:

بُعد ایجابی: اعتماد و بسندگی به خدا، اطمینان به وعده ها و رزاقیت او، و تکیه بر تدبیر ربانی در همه حالات؛

بُعد سلبی: بریدن از غیر خدا، اعم از اسباب، واسطه ها یا حتی تکیه بر نفس؛ یعنی ترک تدبیر و تبری از قوای فردی (عباسی، ۱۳۸۳: ج ۸، ۵۹۰).

تحلیل غزالی از توکل به مثابه فرآیند سه بعدی

در مقابل، غزالی توکل را حالتی باطنی و نفسانی می داند که از معرفت توحیدی سرچشمه می گیرد و در رفتار سالک ظهور می یابد. او توکل را دارای سه رکن می داند: علم، حال و عمل (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۵۹).

علم: همان معرفت توحیدی، ریشه توکل؛

حال: کیفیتی درونی که صوفیان در توصیف توکل بدان اشاره کرده اند؛

عمل: نمود بیرونی آن در زندگی روزمره.

غزالی برای تبیین این معنا، مثالی فقهی می‌آورد: اگر کسی در دادگاه به وکیلی توکل کند، تنها زمانی آسوده خواهد بود که به چهار ویژگی در او یقین داشته باشد: ۱. هدایت کامل، ۲. قدرت تمام، ۳. مهارت در دفاع، ۴. دلسوزی بی‌نهایت. در غیر این صورت، اعتمادش متزلزل خواهد شد. او نتیجه می‌گیرد که آرامش قلبی متوکل وابسته به یقین کامل به صفات کمالیه خداوند است. اگر کسی با شهود یا ایمان راسخ دریابد که جز خدا هیچ فاعلی در هستی نیست و یقین داشته باشد که خداوند با علم، قدرت، رحمت و هدایت بی‌پایانش امور بندگان را کفایت می‌کند، به توکل حقیقی خواهد رسید (همان: ۲۶۱-۲۵۹).

غزالی تصریح می‌کند که دو مانع ممکن است مانع تحقق توکل شوند: نخست، ضعف اعتقاد یا عدم تسلط این باور بر قلب؛ دوم، ضعف نفس یا ترس درونی که مانع سکینه قلبی می‌شود (غزالی، ۱۳۶۸: ۲۳۳). در نهایت، او دو شرط اساسی برای تحقق توکل ذکر می‌کند: یقین به فاعلیت تائم خداوند و قوت قلبی که موجب اعتماد در برابر مشیت الهی می‌گردد (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۶۰).

جمع‌بندی تطبیقی

در مجموع، تفاوت نگاه مکی و غزالی چنین است: مکی، توکل را بر دو پایه علم و عمل بنا می‌نهد، در حالی که غزالی آن را فرآیندی سه‌مرحله‌ای می‌داند که از علم آغاز می‌شود، به حال می‌رسد و در عمل متجلی می‌گردد. این تفاوت ریشه در نگاه روان‌شناختی غزالی دارد؛ او با تحلیل دقیق‌تر ساحت درونی انسان، توکل را به مراتب سه‌گانه تقسیم می‌کند، در حالی که مکی با پیروی از سنت زاهدانه، رویکردی عینی‌تر ارائه می‌دهد. از منظر زندگی معنوی معاصر، رویکرد تحلیلی و تدریجی غزالی امکان انطباق بیشتری با شرایط پیچیده و عقل‌محور امروز دارد، در حالی که نگاه مکی با تأکید بر زهد و ترک تدبیر، الهام‌بخش رهایی از وابستگی‌ها و تقویت اعتماد مطلق به خداوند است.

توکل و نسبت آن با توحید

در سنت عرفانی اسلامی، نسبت میان توحید و توکل از دیرباز یکی از بنیادین‌ترین مفاهیم معرفتی به شمار می‌رفته است. در این میان، دو چهره برجسته، ابوطالب مکی در *قوة القلوب* و امام محمد غزالی در *احیاء علوم الدین*، تبیین‌هایی عمیق و متمایز از این رابطه ارائه داده‌اند.

بنیاد قرآنی و کلامی رابطه ایمان و توکل

رابطه نزدیک میان ایمان و توکل، هم بر وحی و هم بر عقل استوار است. این رابطه از آن جهت بر وحی مبتنی است که قرآن کریم غالباً توکل را با ایمان پیوند می‌دهد؛ چنان‌که در آیاتی چون «وَعَلَى اللَّهِ فَتَوَكَّلُوا إِنَّ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (مائده: ۲۳) و «فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنَّ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ» (یونس: ۸۴) این همراهی آشکار است. سراج طوسی در *اللمع* نیز بر این نکته تأکید می‌کند که خداوند توکل را با ایمان قرین ساخته است (طوسی، ۱۹۱۴: ۵۱). این معنا الهام‌بخش مکی بود تا بحث خود درباره توکل را با

تأکید بر پیوند آن با ایمان آغاز کند. وی با استناد به سراج می‌نویسد: «خداوند ما را به توکل بر خود فرمان داده و آن را با ایمان همراه ساخته است»، و می‌افزاید: «توکل بر وکیل از ایمان فرد مؤمن ناشی می‌شود» (Khalil, 2022: 95).

رویکرد ابوطالب مکی: توکل، شاخص ایمان و اسلام

ابوطالب مکی در قوة القلوب رابطه‌ای وثیق میان ایمان و توکل ترسیم می‌کند. او ضمن تأکید بر این که توکل ثمره ایمان حقیقی است، آن را از ارکان اساسی دینداری می‌داند. نکته برجسته در اندیشه مکی، تعمیم توکل از حوزه ایمان به گستره اسلام است. با استناد به آیه یونس (۸۴)، وی بر آن است که توکل نه تنها نشانه ایمان، بلکه علامت اسلام اصیل نیز هست (مکی، ۲۰۰۱: ج ۲، ۸۵۱-۸۵۲). مکی همچنین به نقل از ابویعقوب سوسی تأکید می‌کند که انکار توکل به منزله انکار ایمان است، چراکه این دو به هم وابسته‌اند. وی محبت نسبت به اهل توکل را مایه محبت الهی می‌داند (همان: ۸۵۴).

اگرچه مکی توحید را به صورت مستقل در زمره مقامات عرفانی مطرح نمی‌کند، اما تحلیل او از توکل، بر توحید نظری و شهودی استوار است. از نظر وی، توکل عبارت است از: اعتماد کامل دل بر خداوند که تنها با یقین به ربوبیت، کفایت و علم الهی حاصل می‌شود. هرگونه تدبیر شخصی، ذخیره‌سازی یا اعتماد به اسباب، نزد او نوعی نقص در توحید محسوب می‌شود؛ زیرا موجب اتکا به غیر خدا و کاهش صدق توکل می‌گردد. رویکرد مکی به توحید و توکل، رنگی زاهدانه و تسلیم‌گرایانه دارد که سالک را به ترک اسباب و فنا در اراده الهی فرا می‌خواند.

رویکرد امام محمد غزالی: توکل در پرتو مراتب توحید

در مقابل، غزالی در احیاء علوم الدین، برخلاف مکی، ذیل بحث توکل، به طور مفصل به توحید می‌پردازد؛ در این باره از نویسندگانی چون قشیری و هروی تأثیر پذیرفته است (Abul Quasem, 1978: 179; 1975: 143). گرچه او نیز توحید را مقام مستقلی در سلوک عرفانی نمی‌شمارد، اما آن را بنیان معرفتی توکل تلقی می‌کند.

از دیدگاه غزالی، توکل مانند دیگر مقامات ایمانی، بر سه پایه علم، حال و عمل استوار است؛ علم، پایه و اصل آن است، حال، حقیقت توکل را شکل می‌دهد و عمل، ثمره آن است. مقصود از علم، معرفت توحیدی نسبت به خداوند است؛ به گونه‌ای که فرد هیچ فاعل و مؤثری جز او نشناسد. غزالی عبارت «لا إله إلا الله وحده لا شریک له، له الملك و له الحمد و هو علی کل شیء قدیر» را تجلی‌گاه کامل این شناخت می‌داند (غزالی، ۱۳۶۸: ۲۲۹-۲۳۰).

غزالی مراتب توحید را در چهار درجه طبقه‌بندی می‌کند:

۱. پوست‌پوست: گفتن لا إله إلا الله بدون تصدیق قلبی (توحید منافقان)؛

۲. پوست: باور و تصدیق ذهنی به معنای توحید؛

۳. مغز: شهود معنای توحید از طریق کشف و معرفت شهودی؛

۴. مغز مغز: رؤیت وحدت مطلق الهی و فناء فی التوحید؛ به‌گونه‌ای که حتی سالک، خود را نیز نمی‌بیند.

به باور غزالی، توکل حقیقی متعلق به مرتبهٔ سوم توحید است؛ یعنی آن‌جا که فرد با شهود عرفانی، همهٔ اسباب را صادر از خداوند می‌بیند و هیچ مؤثر مستقلی نمی‌شناسد. با این حال، برخلاف برخی مشارب افراطی عرفان، او فنا در ذات الهی را شرط تحقق توکل نمی‌داند؛ بلکه کافی می‌داند که انسان، در عین توجه به اسباب، آن‌ها را به خدا-به‌عنوان سبب‌الاسباب-ارجاع دهد (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۴۷).

افزون بر این، غزالی در تحلیلی معرفت‌شناختی، شناخت اسماء و صفات الهی را زمینه‌ساز توکل می‌داند. انسان تنها زمانی می‌تواند بر وکیل اعتماد کند که او را عالم، قادر، خیرخواه و کفایت‌کننده بداند (غزالی، ۱۳۶۸: ۲۳۴). به‌ویژه، باور به توحید افعالی-یعنی این‌که هیچ رویدادی در جهان بدون فاعلیت مطلق خداوند رخ نمی‌دهد-مبنای روانی و معنوی توکل است. در این سطح، سالک حتی اسباب را نه مستقل، بلکه مظاهر فاعلیت الهی می‌بیند.

جمع‌بندی تطبیقی

در یک نگاه تطبیقی، تفاوت‌های مهمی میان دیدگاه‌های مکی و غزالی در خصوص نسبت توحید و توکل دیده می‌شود:

مکی، توکل را فضیلتی عام می‌داند که در همهٔ سطوح دینداری-از اسلام تا ایمان-لازم است، و آن را در چارچوبی اخلاقی، زاهدانه و عملی عرضه می‌کند.

در مقابل، غزالی توکل را مقامی معرفت‌محور و وابسته به درک شهودی مراتب توحید، شناخت اسماء الهی و توحید افعالی می‌داند.

به‌عبارت دیگر، نگاه مکی ساده‌تر، عملی‌تر و عمومی‌تر است؛ در حالی که تحلیل غزالی پیچیده‌تر، نظام‌مندتر و مبتنی بر سیر باطنی سالک در معرفت الهی است.

مراتب توکل و تأثیر دیدگاه ابوطالب مکی بر تحلیل غزالی

تحلیل تطبیقی مراتب توکل در آراء ابوطالب مکی و محمد غزالی نشان می‌دهد که غزالی با حفظ ساختار سنتی عرفان اسلامی، این مفهوم را در قالبی روان‌شناختی، اخلاقی و کلامی بازآفرینی کرده‌است. مشابهت‌های محتوایی و ساختاری میان دو نظام عرفانی، از تأثیرپذیری خلاقانه غزالی از آموزه‌های مکی حکایت دارد. در این بخش، محورهای اصلی این تأثیر و تمایز به‌تفکیک بررسی می‌شود:

تقسیم‌بندی مراتب توکل در نگاه مکی و غزالی

در قوه القلوب، چهار نوع تقسیم‌بندی درباره توکل ارائه شده است: دو مورد به نقل از پیشینیان و دو مورد حاصل تحلیل‌های شخصی مکی.

نخست، به نقل از سهل بن عبدالله تستری، ترک آرزوها کمترین مرتبه، و فنای در اراده الهی بالاترین مرتبه توکل دانسته می‌شود (مکی، ۲۰۰۱: ج ۲، ۸۶۱). دوم، ابویعقوب سوسی سه مرتبه «عام»، «خاص» و «خاص الخاص» را معرفی می‌کند که هر یک ناظر به میزان تعامل با اسباب و درجه یقین است (همان: ۹۰۵).

در تقسیم‌بندی‌های تحلیلی مکی، او میان «توکل واجب» و «توکل فضل» تمایز می‌نهد: نخست مربوط به اعتماد مؤمنان همراه با استفاده از اسباب مشروع، و دوم مخصوص اهل سلوک است که خداوند را در تمام شئون، وکیل حقیقی می‌دانند (همان: ۸۷۷؛ نک: Khalil, 2022: 93).

در مقابل، غزالی در الاربعین و احیاء علوم الدین، سه مرتبه برای توکل قائل است:

۱. توکل آگاهانه بر اساس شناخت صفات الهی؛
 ۲. توکل کودکانه بدون درک فرایند؛
 ۳. فنای کامل اراده، مانند مرده‌ای در دست غسال، که نشانه آن ترک دعا و اعتماد مطلق به عنایت ابتدایی الهی است (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۶۱؛ ۱۳۶۸: ۲۳۴-۲۳۵).
- غزالی درجات دوم و سوم را دشوار و ناپایدار می‌داند و آن‌ها را با حالات گذرای انسانی مقایسه می‌کند. او همچنین در نسبت توکل و تدبیر، سه وضعیت را مطرح می‌سازد:
- در مرتبه نخست، تدبیر باقی است اما اعتماد به خداست؛
- در مرتبه دوم، دعا همچنان باقی است؛
- در مرتبه سوم، تدبیر به کلی منتفی می‌شود.
- وی با ارجاع به تستری، میان مراتب پیشنهادی خود و سنت صوفیانه نوعی همخوانی برقرار می‌کند.

اشتراک در تأکید بر ترک اختیار

در مراتب عالی، هر دو متفکر ترک کامل اختیار را کمال نهایی می‌دانند. استعاره مشترک «مانند مرده در دست غسال» بیانگر اوج تسلیم در برابر مشیت الهی است و نشانگر پیوند عمیق میان سنت عرفانی پیشاغزالی و بازخوانی خلاقانه آن در اندیشه غزالی.

بهره‌گیری از منابع مشترک

بازتاب دیدگاه تستری در هر دو اثر، به‌ویژه در مراتب توکل، گویای تأثیر مستقیم یا غیرمستقیم غزالی از مکی است. غزالی از طریق سنت مکتوب و شفاهی صوفیه، با آموزه‌های تستری آشنا بوده و در بازسازی نظام معنوی توکل از آن‌ها بهره برده‌است.

نوآوری‌های غزالی در تحلیل مراتب توکل

با وجود اقتباس آشکار از سنت صوفیانه، غزالی نوآوری‌هایی دارد که نظام فکری‌اش را از مکی متمایز می‌کند:

الف. رویکرد روان‌شناختی و شناختی

در توصیف مرتبه نخست، غزالی به اضطراب‌های درونی و نحوه آرام‌سازی آن‌ها توجه دارد. او توکل را نوعی بازسازی ذهنی (cognitive restructuring) می‌داند که با شناخت صفات الهی مانند علم، قدرت و رأفت، به آرامش و رفع نگرانی می‌انجامد (غزالی، ۱۳۶۸: ۲۳۴). این نگاه، شباهت زیادی به نظریه «مقابله دینی همیارانه» (collaborative religious coping) در روان‌شناسی دین دارد که پارگامنت آن را مطرح کرده‌است؛ بنابر آن، فرد در برابر بحران‌ها خود را همکار خداوند می‌بیند (Pargament, 1997: 180-182).

ب. پیوند با مبانی کلامی و فقهی

غزالی رابطه توکل، کسب، قضا و قدر، و تسلیم را تبیین می‌کند. برخلاف مکی که گاه در مرز ترک کامل اسباب متوقف می‌شود، غزالی تأکید دارد که استفاده از اسباب مشروع، در صورت اتکای قلبی به خدا، با توکل منافات ندارد.

جمع‌بندی

مراتب توکل در نظام عرفانی مکی، ساختاری عرفانی، باطنی و مبتنی بر تسلیم مطلق دارد که متأثر از سنت زهد است. غزالی با حفظ این ساختار، آن را در قالبی روان‌شناختی، کلامی و اخلاقی بازتفسیر می‌کند. او با استفاده از منابع مشترک و در عین حال نوآوری تحلیلی، مفهوم توکل را از یک مقام فردی به الگویی جامع برای تنظیم رابطه دل با خداوند ارتقا داده‌است. این بازآفرینی، گواهی است بر پویایی سنت عرفانی اسلامی و قابلیت آن در پاسخ‌گویی به نیازهای معرفتی و روانی دوره‌های مختلف.

توکل و نسبت آن با اسباب

در نظام عرفانی ابوطالب مکی، رابطه توکل و اسباب نه بر اساس ترک مطلق علل، بلکه بر پایهٔ شهود وحدت فاعل در پس همهٔ اسباب تعریف می‌شود. او در قوة القلوب تصریح می‌کند که برای متوکلان

خاص، آنچه از طریق کسب فردی حاصل می‌شود، با آنچه از طریق دیگران یا حتی بدون هیچ وسیله‌ای به دست می‌آید، یکسان است؛ زیرا از نگاه ایشان، معطی همواره یکی است و هر رزقی، چه با واسطه و چه بی‌واسطه، عطای الهی است (مکی، ۲۰۰۱: ج ۲، ۹۶۳). در این دیدگاه، دست‌های انسان‌ها و اسباب دنیوی صرفاً ظرف‌هایی برای ظهور مشیت الهی‌اند و ارزش استقلالی ندارند. به بیان دیگر، برای اهل یقین، تفاوتی میان کسب شخصی، عطای دیگران یا رزق بی‌واسطه وجود ندارد؛ چراکه در همه این موارد، فاعل حقیقی خداوند است.

مکی با استناد به آیاتی از سوره فجر (آیات ۶ تا ۱۳) -که در آن‌ها ساخت‌وسازهای قوم عاد با وجود آنکه به دست بشر انجام شده، به خداوند نسبت داده شده‌اند- تلاش می‌کند نشان دهد که در منظر اهل توحید، حتی آنچه به ظاهر با کوشش انسان پدید آمده، در حقیقت، تجلی قدرت الهی است (همان). از این رو، او نظام علت و معلول را در چارچوبی عرفانی بازخوانی می‌کند که در آن، خداوند در ورای هر سببی، فاعل حقیقی و یگانه است.

افزون بر این، مکی تأکید می‌کند که برابری میان اسباب ظاهری و قدرت مستقیم الهی، در روایات و کرامات اولیا نیز بازتاب دارد؛ چراکه چه روزی از طریق مردم برسد و چه بی‌واسطه، هر دو جلوه‌ای از آیات الهی‌اند (همان: ۹۶۴-۹۶۳). از این منظر، بهره‌گیری از اسباب زمانی مشروع است که انسان به این یقین رسیده باشد که آن‌ها صرفاً مجرای حکمت الهی‌اند، نه منشأ مستقل اثر.

وی با نقل حکایاتی از اولیای خدا که علی‌رغم دستیابی به گنج‌ها و امکانات دنیوی، از آن‌ها چشم پوشیده‌اند، نشان می‌دهد که توکل در نفی بهره‌برداری از اسباب نیست، بلکه در نفی تعلق قلبی به آن‌ها معنا می‌یابد (همان: ۹۶۴-۹۶۵). در یکی از حکایات، خداوند به زاهدی گوشزد می‌کند که گرفتن روزی از مردم، گاهی از دریافت مستقیم آن مطلوب‌تر است؛ چراکه برای مصالح بندگان و نظام اجتماعی، حکیمان‌تر است (همان: ۹۶۵). بدین سان، در نگاه مکی، استفاده از اسباب در صورتی مشروع است که سالک دل بدان نبندد و آن‌ها را مستقل نبیند.

او در نهایت، سه شرط را برای توکل در عین بهره‌گیری از اسباب برمی‌شمارد: ۱) متوکل از غیر، چیزی را جایگزین سبب قبلی نسازد؛ ۲) همت خویش را از همه مخلوقات قطع کند؛ ۳) در استفاده از اسباب، در پی خدمت به خدا باشد، نه راحت‌طلبی (همان: ۹۶۶).

بر این اساس، توکل در نظام عرفانی مکی، نه به معنای تعطیل علل، بلکه به معنای نفی استقلال آن‌ها و شهود حضور مستمر خداوند در پس همه اسباب است. چنین نگاهی، توکل را با عقلانیت عرفانی و حکمت عملی درآمیخته و آن را از افراط (ترک دنیا) و تفریط (جبرگرایی) متمایز می‌سازد.

در نظام عرفانی غزالی نیز توکل جایگاهی کلیدی دارد و نسبت آن با اسباب با دقت خاصی تحلیل شده است. او در احیاء علوم الدین با تمثیل میدان و غلامان، رابطه انسان، اسباب و توکل را به تصویر می‌کشد (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴: ۲۷۵-۲۷۶). در این تمثیل، دنیا میدانی است و خلق، جویندگان روزی‌اند که غلامان -به مثابه اسباب- به فرمان پادشاه (خداوند) آن را به مردم می‌رسانند. خلق به چهار

گروه تقسیم می‌شوند: گروهی با حرص و بی‌صبری به اسباب متوسل می‌شوند و حتی تعدی می‌کنند؛ گروهی دیگر بی‌تعدی، اما با دلبستگی، منتظرند؛ گروه سوم با قناعت، در رضای خدا می‌مانند؛ و گروه چهارم خود را از نگاه غلامان نیز دور می‌دارند و تنها به مشیت الهی تکیه دارند. حتی اگر در گرسنگی بمیرند، به مرتبهٔ قرب الهی می‌رسند.

این تمثیل نشان می‌دهد که از نگاه غزالی نیز توکل به معنای ترک مطلق اسباب نیست، بلکه به معنای عدم وابستگی قلبی به آن‌هاست. او توکل را «وابستگی قلب به وکیل (خداوند)» تعریف می‌کند (Ryan, 2018: 62). هرچند این تعبیر در ظاهر با اصل علیت ناسازگار می‌نماید، اما غزالی با بازگرداندن علیت به خداوند، این تعارض را برطرف می‌کند. وی تأکید می‌ورزد که اسباب، مجاری مشیت الهی‌اند و فاعل حقیقی، خداوند است (همان: ۶۲-۶۳). بنابراین، بهره‌گیری از اسباب تازمانی که همراه با یقین به فاعلیت مطلق الهی باشد، منافاتی با توکل ندارد.

به تعبیر غزالی، ایمان به علم، قدرت، رحمت و هدایت مطلق الهی، دل مؤمن را از وابستگی به اسباب آزاد می‌سازد و او را به توکل حقیقی می‌رساند. چنین توکلی، ثمرهٔ معرفت توحیدی است، نه انفعال یا ترک عقلانیت. غزالی در این زمینه حتی باور دارد که اعتماد بر خدا، بر نتایجی که از عادات طبیعت استنباط می‌شوند، ارجح است (همان: ۶۴).

در نتیجه، هم مکی و هم غزالی، بهره‌گیری از اسباب را با توکل ناسازگار نمی‌دانند؛ مشروط بر آنکه تکیه‌گاه دل نباشند و فاعل حقیقی، خداوند دانسته شود. با این حال، غزالی با صراحت بیشتری بر وجوب شرعی بهره‌گیری از اسباب در موارد خاص تأکید دارد، در حالی که مکی، با بیانی عرفانی‌تر، اصل را بر شهود توحید در ورای اسباب می‌گذارد. همچنین، هر دو متفکر میان توکل و بهره‌گیری از اسبابی مانند کسب و حتی تدبیرهایی همچون ذخیره‌سازی، تمایز مفهومی قائل‌اند؛ به گونه‌ای که اصل بهره‌گیری از این اسباب، در صورتی که با نیت صادقانه و بدون وابستگی قلبی انجام شود، با روح توکل منافاتی ندارد.

نسبت توکل و کسب و کار

در آثار عرفای متقدم، توکل همواره در تعامل و گاه در تعارض با مفهوم «کسب» تصور شده است. بررسی تطبیقی دیدگاه‌های ابوطالب مکی در قوة القلوب و محمد غزالی در احیاء علوم الدین نشان می‌دهد که هر دو متفکر درصدد تبیین نسبت میان توکل و سعی معیشتی در چارچوبی سلوکی، اخلاقی و عقلانی بوده‌اند. با این تفاوت که مکی بر تجربهٔ سلوکی و مراتب توکل تأکید دارد، و غزالی با رویکردی عقل‌گرایانه، این نسبت را در نظامی تربیتی بازخوانی می‌کند.

ابوطالب مکی، با استناد به احوال اهل صفة، حسن بصری و حارث محاسبی، مراتب توکل را به سه گونه تقسیم می‌کند: توکل عوام، که با اسباب ظاهری مأنوس‌اند؛ توکل زاهدان، که میان کسب و زهد جمع می‌کنند؛ و توکل خواص، که با قطع تعلق از اسباب، به مسبب‌الاسباب توکل کامل دارند

(مکی، ۲۰۰۱: ج ۲: ۹۱۲-۹۱۴). به باور او، ترک کسب تنها برای راسخان در سلوک رواست، و برای دیگران، کسب مشروع نه تنها با توکل تعارض ندارد، بلکه بستر تربیت توحیدی و تمرین تسلیم است (همان: ۹۱۵-۹۱۶).

مکی در تحلیل آسیب شناسانه خود، توکل بدون تهذیب و معرفت را منشأ آفات اخلاقی می داند. وی کسانی را که بدون تزکیه، از کسب فاصله می گیرند اما مدعی توکل اند، در معرض حرص، طمع، تملق، و دلبستگی به خلق می بیند و آن را نوعی «شهوت پوشی در نقاب زهد» می نامد (همان: ۹۱۳-۹۱۴). از این رو، با استناد به سیره نبوی و صحابه، تأکید می کند که ترک کسب بدون حجت شرعی، نوعی گمراهی و خودفریبی است، و توکل صادقانه تنها در کنار تلاش مشروع و نیت الهی تحقق می یابد (همان: ۹۱۵).

غزالی با پذیرش اصول مکی، این نسبت را عقل گرایانه بازخوانی می کند. وی سه نوع اسباب را از یکدیگر متمایز می سازد: اسباب قطعی مانند غذا، که ترک آن خلاف عقل و شرع است؛ اسباب ظنی مانند توشه سفر، که مشروع اما غیرقطعی اند؛ و اسباب وهمی چون طلسمات، که موجب تزلزل توکل می شوند (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۶۵-۲۶۶). همچنین، مراتب توکل را به عام، خاص و خاص الخاص تقسیم می کند و ترک کسب را، برای غیر اهل یقین، نه نشانه توکل، بلکه نوعی «اعتماد بر توهم» می شمارد.

از منظر اخلاقی و تربیتی، غزالی بر نقش نیت، قناعت و عقلانیت در کسب تأکید دارد. وی کسب معاش را، در صورت داشتن نیت صالح، عبادت می داند و ترک آن را نشانه بی مسؤولیتی و انحراف از سلوک متوازن تلقی می کند (همان: ۲۶۷). با معیارهایی مانند رضایت به تقدیر، آرامش قلبی، و عدم اضطراب نسبت به اسباب، وی تمایز میان توکل صادق و موهوم را توضیح می دهد.

برخی حکایات افراطی در احیاء، مانند ترک فریاد در ته چاه یا پنهان شدن در ریگزار، مورد نقد متفکرانی چون فیض کاشانی قرار گرفته اند. فیض این حکایات را «ترهات بی فایده» می نامد و یادآور می شود که رزاق بودن خداوند با فرمان به طلب حلال منافاتی ندارد (سروش، ۱۳۷۳: ۹۶-۹۷). از این منظر، هر دو متفکر، توکل را در صورت تهذیب نفس، عدم وابستگی به اسباب، و همراهی با نیت الهی، کاملاً سازگار با سعی معیشتی می دانند.

در این میان، شماری از متفکران معاصر، از جمله زکی مبارک، با نگاهی انتقادی تر به پیامدهای عملی برخی قرائت های افراطی از توکل، بر نقش تربیتی و اجتماعی «کسب» تأکید بیشتری نهاده اند. مبارک بر آن است که برداشت هایی چون ترک کار به بهانه اعتماد بر رزاقیت خداوند، در صورت رواج اجتماعی، می تواند به سستی در اخلاق کار، تضعیف مسئولیت پذیری و وابستگی مزمن به دیگران بینجامد. وی با استناد به سیره پیامبران و سنت نبوی، کار و تلاش را نه تنها مغایر توکل نمی داند، بلکه جلوه ای از توکل حقیقی می شمارد؛ چرا که اتکال به خداوند، نباید بهانه ای برای گریز از اسباب مشروع و تعطیلی وظایف فردی و اجتماعی باشد. به باور او، ترک کسب بدون اضطراب، نه تنها فضیلت نیست،

بلکه می‌تواند مصداقی از تقدس بخشی به بیکاری و مصرف‌گرایی باشد، و از همین منظر، برخی مواضع غزالی در احیاء را نیازمند بازخوانی در پرتو عقل اجتماعی می‌داند. نقد او درواقع، تلاشی برای بازگرداندن توکل به جایگاه حقیقی آن به مثابه تقویت درونی برای تلاش، نه جانشینی برای آن است. (مبارک، ۱۹۶۸: ۱۷۰-۱۵۹)

توکل و نسبت آن با درمان

دیدگاه ابوطالب مکی درباره نسبت توکل و درمان

ابوطالب مکی در فصل سی و دوم از قوة القلوب به تفصیل نسبت توکل و درمان را بررسی می‌کند. او این موضوع را در چارچوبی عرفانی و تربیتی، در امتداد مباحثی همچون اسباب، بلا، رضا و مجاهده با نفس مطرح می‌سازد. از دیدگاه مکی، درمان نه تنها با توکل ناسازگار نیست، بلکه در مواردی مشروع و مستحب است؛ به‌ویژه هنگامی که درمان در قالب «رخصت شرعی» و تأسی به سنت نبوی صورت گیرد (مکی، ۲۰۰۱: ج ۲، ۹۴۴-۹۴۵). در عین حال، ترک درمان برای اهل عزیمت و اولوالعزم صدیقین نشانه مرتبه بالای توکل به شمار می‌آید (همان: ۹۴۶-۹۴۷). مکی با بهره‌گیری از احادیث نبوی و گزارش‌هایی از صحابه و تحلیل حالات صوفیان، ترک درمان را نهی نمی‌کند بلکه آن را منوط به احوال و نیت‌های متفاوت بندگان می‌داند. از منظر او، نیت شخص در درمان یا ترک آن، معیار اساسی در تعیین ارزش عرفانی آن عمل است (همان: ۹۴۸-۹۵۰).

مکی همچنین بیماری را در بسیاری موارد نعمتی باطنی می‌داند که از طغیان نفس جلوگیری کرده و موجب تهذیب، توبه و کاهش گناهان می‌شود. با استناد به احادیث، آثار و تجربیات مشایخ صوفیه، بیماری را عاملی برای رشد روحی، کفاره گناهان و یادآوری مرگ معرفی می‌کند (همان). بنابراین، درمان نزد مکی نه فعلی مثبت یا منفی، بلکه ابزاری است که معنا و ارزش آن بسته به نیت، سلوک و بینش توحیدی سالک تغییر می‌کند.

دیدگاه غزالی درباره نسبت توکل و درمان

غزالی نیز در «کتاب توکل» از احیاء علوم الدین، رابطه میان توکل و درمان را به دقت مورد بررسی قرار می‌دهد. وی اسباب را به سه دسته قطعی، ظنی و وهمی تقسیم کرده و سعی دارد موضعی متوازن میان عقل، شرع و عرفان اتخاذ کند. در این چارچوب، بهره‌گیری از داروهای مؤثر (اسباب ظنی) را مشروع می‌داند و ترک آن را، بسته به نیت، حال شخص و تأثیر آن بر سلوک معنوی، گاهی مستحب و گاهی مکروه می‌شمارد (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۸۳). غزالی مانند مکی تأکید می‌کند که ملاک نهایی نظر قلب به خداوند است و نه صرف فعل یا ترک ظاهری. وی دلایلی همچون امید به ثواب، خوف از بازگشت به گناه و مکاشفه اجل را به عنوان انگیزه‌هایی برای ترک درمان توسط برخی بزرگان ذکر می‌کند (همان: ۲۸۳-۲۸۶).

وجه تمایز غزالی در انسجام مفهومی، دسته‌بندی عقلانی و تلاش برای آشتی میان عرفان و فقه است؛ امری که در اندیشه مکی بیشتر در قالب مکاشفه‌ها و تجربه‌های سلوکی بروز یافته‌است.

تأثیرپذیری ابوطالب مکی بر غزالی

در تحلیل نسبت توکل و درمان، تأثیرپذیری ابوطالب مکی بر غزالی به‌روشنی قابل مشاهده‌است؛ مکی مفاهیمی بنیادین مانند تقدم نیت بر عمل، تمایز میان اهل رخصت و اهل عزیمت، و تحلیل روان‌شناختی نسبت به درمان را مطرح کرده بود که غزالی با بیانی منظم، عقلانی و نظام‌مند آن‌ها را بازآفرینی نمود. همچنین، روش‌شناسی مکی در بهره‌گیری از احادیث نبوی، نمونه‌پردازی از حالات صحابه و تحلیل حالات درونی سالک، زمینه‌ای بود که غزالی آن را وام گرفت و در قالب نظام فقهی-اخلاقی خود توسعه داد. علاوه بر این، شباهت منابع روایی و گزارش‌های مشترک در هر دو اثر، نمایانگر پیوند فکری و انتقال سنت عرفانی قرن چهارم به پنجم است. بدین ترتیب، غزالی نه تنها آموزه‌های مکی را بازتاب داد، بلکه آن‌ها را در قالبی جامع‌تر، منسجم‌تر و مخاطب‌محور عرضه کرد و مسیر تحول اندیشه عرفانی را از سنت اولیه به سطحی پیشرفته‌تر هدایت نمود.

جمع‌بندی

با وجود تفاوت‌های ساختاری و مخاطب‌شناختی، رابطه میان دیدگاه ابوطالب مکی و غزالی درباره توکل و درمان نمونه‌ای روشن از انتقال و تحول مفاهیم عرفانی و سلوکی از سنت قرن چهارم به پنجم هجری است. غزالی با بهره‌گیری از میراث معنوی مکی، توانست آن را در قالبی عقلانی و فقهی-اخلاقی بازسازی کرده و توسعه دهد. تحلیل او از درمان در پرتو توکل نه تنها استمرار اندیشه مکی، بلکه تبلور آن در نظامی جامع، منسجم و مخاطب‌محور است که قابلیت بهره‌برداری در نظام‌های فکری و عرفانی پس از او را نیز فراهم ساخته‌است.

توکل و مواجهه با دزدیده‌شدن مال

یکی از آزمون‌های مهم برای سنجش صدق توکل، مواجهه با دزدیده‌شدن مال است. ابوطالب مکی در قوة القلوب هفت وجه از سلوک متوکلان را در این زمینه تبیین می‌کند. این سیر معنوی از تسلیم در برابر قضای الهی آغاز می‌شود و به زهد نسبت به دارایی‌های دنیوی و حتی شادمانی هنگام از دست دادن آن‌ها ختم می‌گردد (مکی، ۲۰۰۱: ج ۲، ۹۷۷-۹۸۳). از نظر مکی، اگر نیت اولیه متوکل، صدقه دادن مال بوده باشد، از دست رفتن آن بر اثر سرقت موجب اجر مضاعف خواهد شد.

غزالی نیز همین ساختار را با دقت بازآفرینی می‌کند. وی می‌نویسد که اگر فرد مالی را با نیت صدقه در راه خدا قرار دهد، چه دزد آن را ببرد و چه نبرد، در هر صورت مأجور خواهد بود. و اگر آن مال بازگردد، ادب توکل اقتضا می‌کند که از تملک مجدد آن خودداری کند (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۸۲). در هر دو اثر، حکایت عبدالله بن عمر محور تحلیل اخلاقی قرار می‌گیرد. ابن عمر شترش را در راه خدا

رها کرد، و پس از آن‌که آن را باز یافت، از بازپس‌گیری آن خودداری نمود. این روایت در نگاه هر دو متفکر، الگویی رفتاری برای اهل توکل به شمار می‌رود، چراکه بازگشت به چیزی که در راه خدا فدا شده، نشانهٔ ضعف در زهد و نقصان در توکل تلقی می‌شود (مکی، ۲۰۰۱: ج ۲، ۹۸۴؛ غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۸۲).

تحلیل معرفت‌شناختی و روان‌شناختی دیدگاه غزالی

غزالی در احیاء علوم‌الدین، توکل را بر دو پایهٔ علم و حال بنا می‌نهد: علم به این‌که تنها خداوند فاعل حقیقی است، و حالِ رضا به قضای الهی. بر این اساس، بستن در یا محافظت از اموال ناقض توکل نیست، مگر آن‌که دل انسان به اسباب تکیه کند (همان: ۵۲۶). او با مثال وکیل در دادگاه توضیح می‌دهد که همان‌گونه که صاحب دعوی با وجود اسناد، به کفایت وکیل اعتماد می‌نماید، در توکل نیز باید اعتماد اصلی به قدرت خداوند باشد، نه به ظاهر اسباب.

از منظر روان‌شناختی نیز، واکنش فرد به فقدان مال، معیار سنجش صدق توکل اوست: اگر از این واقعه ناراحت نشود یا حتی خوشحال گردد که خداوند آن را برای پاداش اخروی‌اش برداشته، این نشانهٔ صدق توکل است؛ اما رنج و نارضایتی، نشان‌دهندهٔ وابستگی به دنیا و ادعای ناصداقانه توکل خواهد بود (همان: ۵۲۷). چنین کسی باید به نفس خود بدگمان باشد، زیرا نفس انسان اهل فریب است. در پاسخ به این پرسش که چگونه ممکن است شخص متوکل، مالی داشته باشد که دزدیده شود، غزالی یادآور می‌شود که انسان از ابزارهای ضروری زندگی چون کوزه و کاسه بی‌نیاز نیست، و نگه‌داشتن آن‌ها با توکل منافاتی ندارد، اگر دلبستگی قلبی به آن‌ها نداشته باشد (همان: ۵۲۷-۵۲۸). در نهایت، غزالی با تمثیل بیمار و پزشک مهربان، توکل کامل را چنین ترسیم می‌کند: چه غذا آورده شود و چه نه، فرد متوکل در هر حال به خیرخواهی خداوند خوش‌بین است. در چنین مرتبه‌ای، شادی یا اندوه دیگر تابع دارایی نیست، بلکه برخاسته از اعتماد به تدبیر الهی است (همان: ۵۲۸-۵۲۹).

تحلیل تطبیقی

این شباهت‌روایی و نتیجه‌گیری اخلاقی نشان می‌دهد که غزالی نه‌تنها در انتخاب روایت، بلکه در شیوهٔ کاربست اخلاقی آن، به سنت مکی وفادار مانده‌است. هر دو متفکر از این روایت در زمینهٔ توکل، زهد، و ادب درویشی بهره‌برده‌اند و نتیجه گرفته‌اند که بازگشت به مالی که با نیت صدقه از آن گذشته شده، نشان‌دهندهٔ نقصان در توکل و وابستگی به دنیا است. تفاوت‌های جزئی در لحن یا جای‌گذاری، تغییری در پیام اخلاقی ایجاد نکرده و نزدیکی ساختاری و محتوایی این دو تحلیل، از تأثیرپذیری مستقیم غزالی از مکی حکایت دارد.

در عین حال، برخی متفکران متأخر، از جمله فیض کاشانی، با حفظ وفاداری به سنت عرفانی، تأکید می‌کنند که معیار صدق در توکل، نه در ترک صوری اسباب، بلکه در وابستگی قلبی به خداوند

است. فیض تصریح می‌کند که آنچه توکل را مخدوش می‌کند، نه بهره‌گیری از اسبابی همچون بستن در یا محافظت از مال، بلکه اتکای درونی به آن‌ها به جای اعتماد به حکمت الهی است. از این منظر، اگر دل انسان صرفاً متوجه خدا باشد، استفاده از اسباب با حقیقت توکل منافاتی نخواهد داشت (فیض، ۱۳۷۹: ۵۲۸-۵۲۶).

رابطه توکل با جبر و اختیار

یکی از مهم‌ترین چالش‌های نظری در تحلیل مفهوم توکل، نسبت آن با اختیار انسانی است. از آن‌جا که توکل در سنت عرفانی به معنای اعتماد کامل به خداوند و واگذاری امور به مشیت الهی تفسیر می‌شود، این پرسش مطرح است که آیا چنین واگذاری‌ای مستلزم نفی اختیار انسان است، یا می‌توان آن را با مسئولیت اخلاقی و عقلانیت عملی آشتی داد؟

در پاسخ به این مسئله، دو چهره برجسته عرفان اسلامی، ابوطالب مکی و ابوحامد غزالی، دو رویکرد متمایز را نمایندگی می‌کنند.

ابوطالب مکی در *قوة القلوب*، توکل را حالتی می‌داند که با ترک تدبیر نفس و انقطاع از اسباب ظاهری حاصل می‌شود. وی در تعریفی مشهور، توکل را «الخمود تحت الموارد» می‌نامد؛ یعنی سکون و تسلیم کامل در برابر تقدیرات الهی (مکی، ۲۰۰۱: ج ۲، ۸۶۵). از منظر او، توکل با «افلاس» همراه است؛ یعنی متوکل باید خود را از هرگونه شایستگی، سرمایه معنوی، و چاره‌جویی خالی ببیند:

«بضاعته عند مولاه الإفلاس، ویصیر حاله فی کل الأعمال الإیاس» (همان).

مکی تدبیر را حجاب معرفت الهی می‌داند و تصریح می‌کند:

«إن الله سبحانه خلق الخلق ولم یحجبهم عن نفسه، وإنما جعل حجابهم تدبیرهم» (همان: ۸۶۶).

از این‌رو، وابستگی به نتایج یا امید به اسباب، انسان را از شهود توحید افعالی محروم می‌سازد. هرچند این دیدگاه با جبر کلامی یکسان نیست، اما در عمل، به نوعی جبر سلوکی منجر می‌شود؛ چراکه سالک از مداخله ارادی دست می‌کشد و خود را در حالت انتظار، افلاس و خاموشی به تدبیر الهی می‌سپارد. مکی در همین راستا می‌نویسد:

«أصل کل تدبیر من الرغبة، وأصل کل رغبة من طول الأمل ... وهذا هو الشرک» (همان: ۸۶۵).

با این حال، او بی‌عملی را فضیلت نمی‌داند:

«من طعن على التكسب فقد طعن على السنة، ومن طعن في ترك التكسب فقد طعن على التوحيد» (همان).

بنابراین، ترک تدبیر در نگاه مکی، ترک دلبستگی به نتایج است، نه تعطیل عقلانیت یا مخالفت با سنت نبوی.

در مقابل، غزالی در احیاء علوم الدین می‌کوشد میان توحید افعالی و نقش ارادی انسان تعادلی برقرار کند. وی با تکیه بر نظریه «کسب» اشعری، انسان را فاعل اعمال خویش می‌داند، هرچند این افعال، در طول اراده خداوند تحقق می‌یابند. از این رو، توکل نه ترک اسباب، بلکه بی‌اعتمادی قلبی به اسباب است. وی تصریح می‌کند که ترک درمان یا کسب، اگر به تعطیلی وظیفه انسانی بینجامد، با شریعت ناسازگار است (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ۲۶۵-۲۶۶؛ Ryan, 2018: 62-64).

او در مثالی روشن از درمان بیماری، متوکل را کسی می‌داند که درمان می‌کند اما شفا را تنها از خدا می‌داند. این نگاه، سبب‌گرایی عقلانی را با توکل قلبی درمی‌آمیزد. در بخش توحید، غزالی چهار مرتبه برای توحید قائل است و می‌نویسد که توکل حقیقی، بر مرتبه سوم یعنی شهود افعال الهی مبتنی است:

«حال توکل به توحید سوم حاصل شود ... آن توحید آن است که بر تو منکشف شود که هیچ فاعل جز حق تعالی نیست» (غزالی، ۱۹۸۲: ج ۴، ص ۲۴۸-۲۴۷).

وی افعال انسانی را به سه سطح تقسیم می‌کند:

۱. افعال طبیعی مانند افتادن سنگ،
 ۲. افعال ارادی غریزی مانند پلک زدن،
 ۳. افعال اختیاری آگاهانه مانند نوشتن یا سخن گفتن.
- او استدلال می‌کند که حتی در افعال اختیاری نیز، اراده انسان مخلوق مشیت الهی است:

«هرگاه که مشیت موجب شد، قدرت لا محاله سوی مقدور رود ... پس او در همه مضطر باشد» (همان، ص ۲۵۴).

«اگر پرده برداشته شود، هر آینه بدانی که او در عین اختیار، مجبور است؛ پس او بر اختیار مجبور است» (همان).

این عبارت، چکیده فلسفه عرفانی توکل غزالی است: انسان از منظر ظاهر، مختار و مسئول است، اما در باطن، افعال او جز تجلی قدرت الهی نیست.

از این منظر، می‌توان تفاوت مکی و غزالی را در بسترهای کلامی نیز تحلیل کرد. مکی با تأکید بر ترک اسباب و فنای اراده، به گرایشی نزدیک به تفویض معتزلی متمایل است، هرچند آن را عرفانی

تفسیر می‌کند. در مقابل، غزالی با تکیه بر نظریه کسب، توکل را فضیلتی می‌داند که بندگی، عقلانیت، و معرفت شهودی را به توازن می‌رساند.

جمع‌بندی

توکل در نگاه مکی، فنای اراده و تهی‌شدن از تدبیر در برابر قدرت الهی است؛ در حالی که در نظام غزالی، توکل به تعامل فعالانه انسان با حکمت الهی در چارچوب شریعت می‌انجامد. یکی بر سکون عرفانی و ترک دلبستگی تأکید دارد، و دیگری بر هم‌افزایی اراده انسانی با توحید افعالی در بستر مسئولیت اخلاقی.

ابعاد روان‌شناختی توکل در پرتو نظریه سبک مشارکتی

در تحلیل نهایی مراتب توکل در نظام عرفانی ابوطالب مکی و غزالی، یکی از راه‌گشترین مفاهیم برای تبیین کارکردهای روانی-سلوکی توکل در بستر معاصر، نظریه «سبک مقابله دینی مشارکتی» است که توسط پارگامنت (۱۹۹۷) در روان‌شناسی دین مطرح شده‌است. این نظریه، سه سبک اساسی برای مواجهه دینی با نامالایمات را معرفی می‌کند: سبک خودمحور^۱، سبک تفویضی^۲، و سبک مشارکتی^۳. در سبک مشارکتی، مؤمن نه تنها به قدرت خداوند توکل می‌کند، بلکه خود را در کنار خداوند، شریک و همیار در مدیریت بحران‌ها و تصمیم‌گیری‌های دشوار می‌بیند.

کاربرد این نظریه در تحلیل عرفانی توکل، به‌ویژه در آثار غزالی، افق جدیدی در فهم توکل می‌گشاید. غزالی در مرتبه نخست از مراتب توکل، بر «توکل آگاهانه» تأکید می‌کند؛ حالتی که فرد با شناخت صفات الهی چون علم، قدرت، و رحمت، به آرامش قلبی دست می‌یابد، اما همچنان در استفاده از اسباب و تدبیر شخصی فعال باقی می‌ماند (غزالی، ۱۳۶۸: ۲۳۴). این حالت با نظریه پارگامنت در سبک مشارکتی انطباق دارد، چراکه هر دو دیدگاه، پیوندی میان اعتماد معنوی و کنش انسانی برقرار می‌کنند. چنین تلفیقی از ساحت الهی و انسانی، نشان می‌دهد که توکل نه به معنای ترک عمل، بلکه نوعی بازسازی شناختی در جهت تعادل میان تدبیر و تسلیم است.

از سوی دیگر، در نگاه ابوطالب مکی نیز اگرچه مراتب عالی توکل مبتنی بر ترک کامل تدبیر و فنای اراده‌است، اما در مراتب ابتدایی‌تر مانند «توکل واجب»، استفاده از اسباب مشروع و تدبیر معقول در چارچوب اعتماد به خداوند مورد تأیید قرار می‌گیرد. این نکته، ظرفیت آن را دارد که در پرتو نظریه مقابله مشارکتی، بازخوانی شود و به‌عنوان نوعی مواجهه فعال با بلا و امتحان الهی تفسیر گردد.

۱. سبک خودمحور (self-directing): فرد برای حل مسئله بر خود تکیه می‌کند و نقش خدا را کمتر فعال می‌داند.

۲. سبک تفویضی (deferring): فرد مسئولیت را به‌طور کامل به خدا واگذار می‌کند و خود فعالیت ندارد.

۳. سبک مشارکتی (collaborative): فرد و خداوند به‌عنوان شرکای فعال در فرایند حل مسئله با هم عمل می‌کنند؛ به‌عبارتی فرد با دعای فعال و همزمان تلاش شخصی، خدا را شریک خود در تصمیم‌گیری می‌بیند.

نتایج

در این پژوهش، دیدگاه‌های ابوطالب مکی و محمد غزالی دربارهٔ توکل با رویکردی تطبیقی بررسی شد. اگرچه هر دو اندیشمند در سنت عرفان اسلامی جایگاه ممتازی دارند، تفاوت در زمانه، رویکرد، و زبان آن‌ها سبب شده‌است که برداشت‌های گوناگونی از این فضیلت ارائه دهند. یافته‌های اصلی مقاله را می‌توان در دو محور شباهت‌ها و تفاوت‌ها طبقه‌بندی کرد:

شباهت‌ها

هر دو توکل را یکی از مقامات کلیدی سلوک عرفانی می‌دانند که به ایمان گره خورده‌است؛ هر دو اندیشمند، رابطه توکل و اسباب را به‌نحوی توجیه‌پذیر دانسته و آن را منافی با توکل حقیقی نمی‌دانند؛

توکل نزد هر دو، حالتی نفسی-قلبی است که نیازمند یقین و آرامش درونی است؛ در آثار مکی و غزالی، پیوند توکل با توحید نظری و شهودی مورد تأکید است.

تفاوت‌ها

مکی رویکردی زاهدانه و عملی دارد، در حالی که غزالی از منظری نظام‌مند، تحلیلی و معرفت‌محور به توکل می‌نگرد؛

در نگاه غزالی، توکل در قالب فرآیندی سه‌مرحله‌ای (علم، حال، عمل) تعریف می‌شود، در حالی که مکی این تفکیک را ندارد؛

مکی بر ترک تدبیر و بریدن از اسباب تأکید می‌کند، اما غزالی بر توحید افعالی و اعتماد به خدا در دل اسباب تکیه دارد؛

غزالی رابطه توکل با اسماء و صفات الهی همچون الوکیل، الرازق و القادر را به‌صورت تحلیل معرفت‌شناختی تبیین می‌کند، امری که در آثار مکی کمتر مشاهده می‌شود.

جدول ۱- تطبیق دیدگاه مکی و غزالی درباره توکل

محور مقایسه	ابوطالب مکی	محمد غزالی
رویکرد کلی	زاهدانه، تربیتی، نقل‌محور	تحلیلی، معرفت‌محور، نظام‌مند
ساختار توکل	اعتماد قلبی + ترک تدبیر	علم (معرفت توحیدی) + حال (نفسی) + عمل (رفتاری)
نسبت با توحید	مبتنی بر توحید شهودی؛ تحلیل مقامی ندارد	مبتنی بر توحید افعالی؛ دارای مراتب معرفتی (چهارگانه)
نسبت با اسباب	ترک تدبیر و رها کردن تکیه‌گاه‌های غیرخدا	پذیرش اسباب همراه با نسبت دادن اثر به فاعل حقیقی
نقش صفات الهی	اشاره اجمالی	تحلیل دقیق و معرفت‌شناختی بر پایه اسماء الهی
دایره مخاطبان توکل	همه مسلمانان (اسلام و ایمان)	بیشتر ناظر به سلوک عارفانه و مرتبهٔ عالی ایمان

منابع

قرآن کریم

- زیبیدی، مرتضی (۱۴۱۴ ق)، تاج العروس من جواهر القاموس، السيد محمد بن محمد الحسینی تحقیق: علی شیر، بیروت: دار الفکر.
- سراج طوسی، ابونصر (۱۹۱۴)، اللّٰمَع فی التّصوّف، تصحیح رینولد الین نیکلسون، لیدن: مطبعه بریل.
- سروش، عبدالریم (۱۳۷۳)، قصه ارباب معرفت، تهران: موسسه فرهنگی صراط
- صالح بن عبد الله بن حمید (۱۴۲۰ ق)، موسوعة نضرة النعیم فی مکارم اخلاق الرسول الکریم (ص)، جده: دار الوسيلة.
- عباسی (۱۳۸۳)، بابک، «توکل»، دانشنامه جهان اسلام، تهران.
- غزالی، محمد بن محمد (۱۹۸۲)، احیاء علوم الدین، بیروت: دارالمعرفه.
- _____ (۱۳۶۸)، الاربعین فی اصول الدین، ترجمه برهان الدین حمدی، تهران: اطلاعات.
- _____ (۱۳۶۲)، شک و شناخت (المنقذ من الضلال)، ترجمه صادق آئینه وند، تهران: انتشارات امیر کبیر.
- _____ (۱۳۸۰)، کیمیای سعادت، تصحیح حسین خدیوچم، ج ۲، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- _____ (۱۳۵۹)، منهاج العابدین، ترجمه عمر بن عبدالجبار سعدي ساوي، تصحیح احمد شریعتی، تهران: انجمن حکمت و فلسفه اسلامی.
- _____ (۱۳۸۶)، ترجمه احیاء علوم الدین (دوره ۴ جلدی)، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، تصحیح حسین خدیوچم، تهران: علمی و فرهنگی، چاپ پنجم
- فیض کاشانی، محمد بن مرتضی (۱۳۷۹)، راه روشن: ترجمه المحجه البيضاء فی تهذیب الاحیاء. ج ۷، ترجمه سید محمد صادق عارف. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی
- مبارک، زکی. (۱۹۶۸)، الأخلاق عند الغزالی. قاهره: دارالکتب العربی
- مکی، ابوطالب (۲۰۰۱)، قوة القلوب فی معامله المحبوب، قاهره: مکتبه دارالتراث
- _____ (۱۳۹۶)، قوة القلوب فی معامله المحبوب، ترجمه مهدی افتخار، قم: آیت اشراق

References

The Holy Qur'an

Abbāsī, B. (2004). «Tawakkul.» *Dāneshnāmeḥ-ye Jahān-e Eslām* [Encyclopaedia of the World of Islam]. Tehran. (in Persian)

Abul Quasem, M. (1978). *The Ethics of Al-Ghazālī*. Delmar, NY: Caravan Books.

Fayḍ Kāshānī, M. b. M. (2000). *Rāh-e Rowshan: Tarjome-ye al-Maḥajjat al-Bayḍā' fī Tahdhīb al-Iḥyā'*. Vol. 7. Trans. S. M. Ş. 'Ā. Mashhad: Bonyād-e Pajoohesh-hā-ye Eslāmī-ye Āstān-e Qods-e Rażavī. (in Persian)

Ghazālī, M. (1980). *Minhaj al-'Abidīn*. Ed. A. Shariati; Trans. O. A. S. Sawi. Tehran: Iranian Institute of Philosophy. (in Persian)

———. (1982). *Ihya' 'Ulum al-Din*. Beirut: Dar al-Ma'rifah. (in Arabic)

———. (1983). *Doubt and Knowledge (Al-Munqidh min al-Ḍalāl)*. Trans. S. Ayenehvand. Tehran: Amir Kabir Publishers. (in Persian)

———. (1989). *Al-Arba'in fī Usul al-Din*. Trans. B. Hamdi. Tehran: Ettelaat Publishers. (in Persian)

———. (2001). *Kimiya-yi Sa'adat*. Ed. H. Khadivjam. Vol. 2. Tehran: Elmi va Farhangī Publications. (in Persian)

———. (2007). *Iḥyā' 'Ulūm al-Dīn*. 4 vols. Persian translation. Trans. M. M. Khwārazmī; Ed. H. Khadivjam. Tehran: 'Elmi va Farhangī, 5th ed. (in Persian)

Khalil, A. (2022). «Ibn al-'Arabī and the Sufis on the virtue of tawakkul (trust in God).» *Journal of the Muhyiddin Ibn 'Arabi Society* 71: 87-105.

Lewisohn, L. (1999), April. «The way of tawakkul: The ideal of 'trust in God' in classical Persian Sufism.» *Islamic Culture* 73 (2): 27-62.

Makkī, A. (2005). *Qūt al-qulūb fī mu'āmalat al-maḥbūb*. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya. (in Arabic)

———. (2017). *Qūt al-qulūb fī mu'āmalat al-maḥbūb*. Trans. M. Eftekhār. Qom, Iran: Āyāt-Ishrāq. (in Persian)

Mubārak, Z. (1968). *al-Akhlāq 'inda al-Ghazālī*. Cairo: Dār al-Kutub al-'Arabī. (in Arabic)

Pargament, K. I. (1997). *The Psychology of Religion and Coping: Theory, Research, Practice*. New York: Guilford Press.

Rayan, S. (2018), June. «Causality and reliance (tawakkul) in Ghazali's epistemological system.» *Journal of Islamic Studies and Culture* 6 (1): 60-66. <https://doi.org/10.15640/jisc.v6n1a6>

Schimmel, A. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Sherif, M. A. (1975). *Ghazali's Theory of Virtue*. Albany: State University of New York Press.

Soroush, A. (1994). Qesse-ye Arbāb-e Ma'refat. Tehran: Mo'assese-ye Farhangi-ye Serat. (in Persian)

Sarrāj al-Ṭūsī, A. (1914). al-Luma' fī al-Taṣawwuf. Ed. Reynold A. Nicholson. Leiden: Brill. (in Arabic)

Şālih, 'A. b. H. (2000). Mawsū'at Naḍrat al-Na'im fī Makārim Akhlāq al-Rasūl al-Karīm (ş). Jeddah: Dār al-Wasīlah. (in Arabic)

Zabidi, M. (1994). Tāj al-'Arūs min Jawāhir al-Qāmūs. Sayyid M. b. M. al-Ḥusaynī, Ed. 'Alī Shīrī. Beirut: Dār al-Fikr. (in Arabic).

